

Katarzyna Stokłosa¹

DOBROSTAN ZWIERZĄT GOSPODARSKICH A ZASADA ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU

Streszczenie: Zrównoważony rozwój ściśle związany jest z dobrostanem zwierząt. Dobrostan zwierząt jest definiowany jako stan w którym zwierzę radzi sobie z warunkami w jakimi żyje. Zwierzę jest w dobrym stanie, jeśli (jak wskazują dowody naukowe) jest zdrowe, nie cierpi niewygody, jest dobrze odżywione, bezpieczne, jest w stanie wyrazić wrodzone zachowania, nie odczuwa bólu, strachu ani niepokoju.

Kwestia dobrostanu zwierząt została uregulowana w szeregu aktów prawnych. Na poziomie unijnym kwestie te reguluje przede wszystkim Traktat o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej oraz w szeregu dyrektyw. Na poziomie polskim, ochrona środowiska została uregulowana w Konstytucji RP, bez wspomnienia o prawach zwierząt. Kwestię tę szczegółowo reguluje ustawa o ochronie praw zwierząt.

De lege ferneda, należy zastanowić się nad większymi gwarancjami związanymi z przestrzeganiem prawa oraz sankcjami związanymi z niehumanitarną hodowlą zwierząt gospodarskich czy niehumanitarnym ich zabijaniem.

Słowa kluczowe: zrównoważony rozwój; ochrona zwierząt; środowisko

WELFARE OF FARM ANIMALS AND THE PRINCIPLE OF DEVELOPMENT SUSTAINABLE

Abstract: Sustainable development is closely related to animal welfare. Animal welfare is defined as a condition in which the animal cope with the conditions in which it lives. The animal is in good condition if (as scientific evidence suggests) is healthy, does not suffer discomfort, is well-nourished, safe, able to express innate behavior, does not feel pain, fear or anxiety. The issue of animal welfare has been regulated in a number of legal acts. At the EU level, these issues are primarily regulated by the Treaty on the Functioning of the European Union and a series of directives. At the Polish level, environmental protection has been regulated in the Constitution of the Republic of Poland, without mentioning animal rights. This matter is regulated in detail by the Act on the Protection of Animal Rights. *De lege ferneda*, we should consider greater guarantees related to compliance with the law and sanctions related to inhumane farming of livestock or inhuman killing.

Keywords: sustainable development; animal protection; environment

Wprowadzenie

W realizacji zasady zrównoważonego rozwoju, szczególnie w rolnictwie uwzględnia się działania związane z właściwym postępowaniem ze zwierzętami². Zrównoważona produk-

¹ Autorka jest studentką piątego roku prawa na Uniwersytecie Warszawskim. Interesuje się europejskim postępowaniem karnym oraz prawem karnym, ze szczególnym uwzględnieniem przestępstw przeciwko środowisku.

cja zwierzęca powinna uwzględniać relację człowiek-zwierzę. Dlatego należy znaleźć równowagę pomiędzy ochroną praw zwierząt oraz kształtowaniem przyrody, w taki sposób, aby nie zagrażała człowiekowi.

Zgodnie z art. 13 Traktatu o Funkcjonowaniu UE³ (dalej TFUE), Państwa Członkowskie przy formułowaniu i wykonywaniu polityki rolnej w pełni uwzględniają wymagania w zakresie dobrostanu zwierząt jako istot zdolnych do odczuwania, przy równoczesnym przestrzeganiu przepisów prawnych i administracyjnych oraz zwyczajów Państw Członkowskich związanych w szczególności z obyczajami religijnymi, tradycjami kulturowymi i dziedzictwem regionalnym.

Poza TFUE, status zwierząt rzeźnych reguluje Europejska Konwencja o Ochronie Zwierząt Rzeźnych zawarta 10 maja 1979 roku w Strasburgu⁴ i zatwierdzoną w ramach prawa europejskiego Decyzją Rady WE z dnia 16 maja 1988 roku (88/306/EWG)⁵ oraz Rozporządzenie Rady (WE) nr 1099/2009 z dnia 24 września 2009 roku w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania⁶.

Niestety, w prawodawstwie unijnym brakuje regulacji dla pewnych obszarów w zakresie dbania o dobrostan zwierząt ze strony rolników oraz unormowań związanych z mechanizmami kontrolnymi w sprawie postępowania ze zwierzętami. W pracach nad poprawą dobrostanu zwierząt, w których uwzględnia się przede wszystkim: poprawę egzekwowania dotychczasowych przepisów w zakresie ochrony zwierząt, poprawę stanu wiedzy i świadomości unijnych podmiotów gospodarczych w zakresie dobrostanu zwierząt, poprawę spójności stosowania przepisów w zakresie dobrostanu zwierząt, w odniesieniu do poszczególnych gatunków zwierząt⁷.

Celem artykułu jest zaprezentowanie istoty zrównoważonego rozwoju rolnictwa, przy szczególnym uwzględnieniu dobrostanu zwierząt gospodarczych, który wymaga interdyscyplinarnego podejścia badaczy z różnych dziedzin: inżynierii rolniczej, zootechniki, biologii, fizjologii, weterynarii, etologii⁸.

Dobrostan zwierząt w kontekście zrównoważonego rozwoju

Pojęcie *sustainable development* funkcjonuje w polskiej literaturze jako zrównoważony rozwój, trwały rozwój bądź ekorozwój, który ma na celu wypracowanie takich mechanizmów i sposobów działania, które pozwolą kontynuować dalszy rozwój cywilizacyjny

² A. Bartkowiak, Ł. Namyślak, P. Mielcarek, *Działania strategiczne w zakresie dobrostanu zwierząt jako element zrównoważonego rozwoju rolnictwa*, PiR 2012 (I-III) z 1 (75), s. 99-104.

³ Traktat Ustanawiający Europejską Wspólnotę Gospodarczą (Dz. U. z 2004 r. Nr 90, poz. 864/2 z późn. zm.).

⁴ European Convention For The Protection of Animals For Slaughter (Dz. U. UE. L. z 1988 r. Nr 137, str. 27).

⁵ Decyzja Rady z dnia 16 maja 1988 r. w sprawie zawarcia Europejskiej Konwencji o Ochronie Zwierząt Rzeźnych (Dz. U. UE. L. z 1988 r. Nr 137, str. 25).

⁶ Rozporządzenie Rady (WE) nr 1099/2009 z dnia 24 września 2009 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania (Dz. U. UE. L. z 2009 r. Nr 303, str. 1).

⁷ Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady i Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie strategii Unii Europejskiej w zakresie ochrony i dobrostanu zwierząt na lata 2012-2015. Komisja Europejska, Bruksela 19.01.2012.

⁸ V. Lundi, G. Coleman, S. Guarrison, *Animal welfare science-Working at the interface between the natural and social sciences*, Applied Animal Behaviour Science Vol. 97 s. 37-49.

z zachowaniem praw przyrody, dobrostanu zwierząt i społeczno-gospodarczych aspiracji ludzkości⁹.

Pojęcie zrównoważonego rozwoju, kształtowało się w kontekście prac międzynarodowego gremium ONZ. Oficjalnie koncepcję zrównoważonego rozwoju – rozwijaną i udoskonalaną od Szczytu Ziemi w Sztokholmie w roku 1972 - przyjęto do realizacji na drugim Szczytcie Ziemi, który odbył się w czerwcu 1992 roku w Rio de Janeiro¹⁰. Przyjęto wówczas dwa podstawowe dokumenty: Deklarację z Rio będącą ogólną filozofią zrównoważonego rozwoju i Agendę 21 – dokument przedstawiający sposoby, zasady i mechanizmy praktycznego wprowadzania założeń tej koncepcji w życie¹¹.

W odniesieniu do obszarów wiejskich koncepcja zrównoważonego rozwoju zakłada jednoczesną poprawę warunków życia ludności oraz prowadzenia działalności gospodarczej na tych obszarach przy nienaruszaniu specyficznych zasobów wsi, tj. środowiska naturalnego czy zachowania dobrostanu zwierząt gospodarczych¹².

Zrównoważony rozwój rolnictwa, według definicji ONZ ds. Wyżywienia i Rolnictwa FAO z 1987 roku, „polega na takim wykorzystaniu i konserwacji zasobów naturalnych i takim zorientowaniu technologii i instytucji, aby uzyskać zaspokojenie ludzkich potrzeb i przyszłych pokoleń”¹³.

Istotnym czynnikiem zrównoważonego rozwoju jest dobrostan zwierząt definiowany przez Światową Organizację Zdrowia jako stan, w którym zwierzę radzi sobie z warunkami w jakich żyje: „zwierzę jest w dobrym stanie, jeśli (jak wskazują dowody naukowe) jest zdrowe, nie cierpi niewygody, jest dobrze odżywione, bezpieczne, jest w stanie wyrazić wrodzone zachowania, nie odczuwa bólu, strachu ani niepokoju. Dobrostan zwierząt wymaga zapobiegania chorobom i leczeniu weterynaryjnymu, odpowiedniego schronienia, zarządzania, żywienia, humanitarnego obchodzenia się i humanitarnego uboju/zabicia. Dobrostan zwierząt odnosi się do stanu i traktowania zwierząt, które obejmuje również inne określenia takie, jak: opieka, hodowla zwierząt oraz humanitarne leczenie”¹⁴.

Pojęcie dobrostanu zwierząt stanowi od kilkudziesięciu lat przedmiot sporów w doktrynie nauk biologicznych i weterynarii, ale także etyki oraz prawa. Termin ten wiąże się z takimi jakościami biologicznymi, jak stres, tolerancja, adaptacja, kondycja i homeostaza, co wskazuje, że pojęcie „dobrostan” dotyczy organizmu jako całości i ogarnia wszystkie jego funkcje, od reakcji psychicznych (emocje, odczucia) do zjawisk zachodzących na poziomie komórkowym¹⁵.

⁹ A. Skowroński, *Zrównoważony rozwój perspektywą dalszego postępu cywilizacyjnego*, Problemy Ekoro-zwoju 2006, vol. 1 No. 2, s.47-57.

¹⁰ R. Paczuski, *Prawo ochrony środowiska*, Bydgoszcz 2000, s. 32-37; S. Kozłowski, *Ekologiczne problemy przyszłości świata i Polski*, Warszawa 1998.

¹¹ Dokumenty te zostały przetłumaczone na jęz. polski i opublikowane [w:] *Dokumenty końcowe Konferencji Narodów Zjednoczonych Środowisko i Rozwój*, Rio de Janeiro, 3-14 czerwca 1992. Szczyt Ziemi, Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa 1993.

¹² D. Żmija, *Zrównoważony rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce*, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, s.150-151.

¹³ S. Urban, *Rola ziemi w rolnictwie zrównoważonym a aktualne jej zasoby w Polsce*, Acta Agraria et Silvestria, Series Agraria, Sekcja Ekonomiczna, 2003, Vol. XL, s. 25-36.

¹⁴ E. Bodak, R. Kołacz *Bioakumulacja metali ciężkich u zwierząt*. [w:] *Ekologiczne problemy chowu zwierząt w rejonach skażeń metalami ciężkimi*. Pr. zbior. Red. E. Bodak, Z. Dobrzański. Wrocław-Rudna. ELMA AR. ISBN 83-906 885-0-6 s. 68–82.

¹⁵ R. Kołacz, E. Bodak, *Dobrostan zwierząt i kryteria jego oceny*, Medycyna Weterynaryjna 1999, nr 3, s. 147.

Poza wskaźnikami związanymi z parametrami fizykalnymi biologicznymi ważnym jest zapewnienie odpowiednich regulacji prawnych mających na celu ochronę statusu zwierząt gospodarskich. Na poziomie krajowym status tych zwierząt reguluje ustawa o ochronie zwierząt, a także ustawa o ochronie zdrowia zwierząt¹⁶ oraz zwalczaniu chorób zakaźnych zwierząt¹⁷. Na poziomie unijnym problem został uregulowany w TFUE oraz w wymienionych powyżej dyrektywach.

Akty prawne regulujące status zwierząt gospodarskich w Polsce

Ustalenie w jakiej sferze polskiego prawa należy umieścić problematykę humanitarnej ochrony zwierząt jest zagadnieniem jednocześnie i niełatwym i niezbędnym przed przejściem do próby uchycenia rozwiązań konstytucyjnych¹⁸.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej¹⁹ nie odnosi się *expressis verbis* do problemu odpowiedniego traktowania zwierząt. W art. 5 Konstytucji, określającym funkcje państwa, zasadnicze cele jego działania, zawarto stwierdzenie, iż Rzeczypospolita Polska zapewnia (wśród innych kierunków działalności) ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju. To sformułowanie może stanowić najbardziej ogólny punkt wyjścia do realizowania przez Państwo obowiązku zapewnienia zwierzętom odpowiedniego traktowania. Ponadto, art. 74 wskazuje, że władze publiczne prowadzą politykę zapewniającą bezpieczeństwo ekologiczne współczesnym i przyszłym pokoleniom, a ochrona środowiska jest obowiązkiem władz publicznych. Jednakże umieszczanie w konstytucji przepisów regulujących ochronę środowiska zapewnia jej porównywalną rangę z innymi podstawowymi wartościami chronionymi przez konstytucję. Konstytucjonalizacja ochrony środowiska umożliwia przez to wywieranie istotnego wpływu na prawo i opinię publiczną²⁰.

Na poziomie ustawowym zasady postępowania ze zwierzętami gospodarskimi są uregulowane w rozdziale 3 ustawy o ochronie praw zwierząt. Wprowadza ona obowiązek zapewnienia opieki i właściwych warunków bytowania, ponadto sposób używania zwierząt do pracy nie może stwarzać dla nich zagrożenia życia i zdrowia ani zadawać im cierpienia. W zakresie korzystania ze zwierzęcia należy odwołać się do art. 252 Kodeksu Cywilnego (dalej k.c.)²¹, który pozwala na ustanowienie użytkownika na zwierzęciu. Użytkowanie zwierzęcia koresponduje z jego naturą biologiczną. Jest też sprawą powszechnie znaną, że ta forma prawna korzystania z dóbr materialnych jest aktualna zwłaszcza w odniesieniu do zwierząt gospodarskich. Gospodarcze wykorzystanie tych zwierząt (m.in. bydła, owiec, drobiu, pszczoł) często polega na pozyskiwaniu przede wszystkim pożytków naturalnych (mleka, wełny, jaj, miodu itd.)²². Jednakże, należy przy tym pamiętać, aby zapewnić zwierzętom właściwą opiekę oraz właściwe warunki bytowe.

Jeżeli chodzi o przepisy konstytucyjne innych państw europejskich (tj. Niemcy, Francja, Dania Holandia), część ustaw zasadniczych w ogóle nie wspomina o ochronie

¹⁶ Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt (Dz. U. z 2003 r. Nr 106, poz. 1002, z późn. zm.).

¹⁷ Ustawa z dnia 11 marca 2004 r. o ochronie zdrowia zwierząt oraz zwalczaniu chorób zakaźnych zwierząt (Dz. U. z 2008 r. Nr 213, poz. 1342, z późn. zm.).

¹⁸ W. Radecki, *Ustawy: o ochronie zwierząt, o doświadczeniach na zwierzętach - z komentarzem*, Wyd. DIFIN, Warszawa 2007, s. 28.

¹⁹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.).

²⁰ M. Mazurkiewicz, *Regulacja konstytucyjna ochrony środowiska w Polsce*, (w:) *Ochrona środowiska naturalnego w Polsce*, red. H. Lisicka, TN POŚ, Wrocław 1999, s. 20

²¹ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 459 z późn. zm.).

²² M. Goettel, *Sytuacja zwierzęcia w prawie cywilnym* [online]. LEX, 2018-01-16 22:28 [dostęp: 2018-03-29 13:36]. Dostępny w Internecie: <https://sip.lex.pl/#/monograph/369273602/201376>

środowiska jako wartości konstytucyjnej, nie mówiąc już o wyodrębnieniu ochrony zwierząt. Z kolei drugą i najszerszą grupę tworzą konstytucje, które wspominają w sposób mniej lub bardziej szczegółowy o obowiązku dbania państwa i obywateli o środowisko naturalne. Przykładowo, w konstytucji Łotwy w art. 115 wskazano, że: „państwo broni prawa każdego do życia w sprzyjającym środowisku, udzielając informacji na temat stanu środowiska i troszcząc się o jego ochronę i poprawę”.

Na poziomie unijnym, tak jak wspomniano wyżej, dobrostan zwierząt oraz ochrona środowiska jest kluczową kwestią przy formułowaniu polityki rolnej i rybołówstwa. Poszanowanie dobrostanu zwierząt stało się jedną z wartości realizowanych przez Unię Europejską w drodze jej bezpośredniej inkorporacji do prawa pierwotnego stosunkowo niedawno²³. Jednakże zasada przyjęta w art. 13 TFUE nie jest absolutna. Prawodawca podkreśla, że w procesie stanowienia i stosowania przepisów dotyczących bądź uwzględniających dobrostan zwierząt winny być brane pod uwagę tradycja i prawodawstwo istniejące w państwach członkowskich w zakresie, w jakim mogą one mieć wpływ na rozumienie dobrostanu zwierząt oraz wskazuje na wyjątki, które mogą być czynione w systemie ochrony z uwagi na wskazane elementy: obyczaje religijne, dziedzictwo kulturowe bądź tradycje regionalne.

Na przykład na gruncie prawa polskiego Trybunał Konstytucyjny orzekł o zgodności z prawem przepisów dotyczących uboju rytualnego (tj. uboju dokonywanego bez ogłuszenia za pomocą cięcia, czekając na wykrwawienie się zwierzęcia). Zakaz uśmiercania zwierząt w przedstawiony sposób, został wprowadzony do polskiego porządku prawnego na podstawie rozporządzenia Rady (WE) nr 1099/2009 z 24.9.2009 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania. W sentencji Trybunał orzekł, że: „ubój szczególnymi metodami występować może niezależnie od tego, czy mięso miałoby być pozyskiwane jako przeznaczone wyłącznie dla wyznawców spożywających je z uwagi na wymagania religii”²⁴. Mięso pozyskane z wykrwawieniem uchodzi bowiem za przysmak i ma wzięcie handlowe, a jego producenci niekoniecznie są sami wyznawcami judaizmu lub dla tych wyznawców je przeznaczają.

Konkluzje

Dobrostan zwierząt ściśle związany jest z pojęciem zrównoważonego rozwoju, zwłaszcza obszarów wiejskich. Biorąc pod uwagę ekonomiczny aspekt dobrostanu zwierząt można wyszczególnić takie główne jego wyznaczniki, takie jak: kwalifikacje strat zdrowotnych i produkcyjnych wynikających z pogorszonego dobrostanu, wybór strategii prowadzącej do minimalizacji strat, bilans nakładów finansowych na polepszenie dobrostanu, czy bilans zysków, związanych z polepszeniem dobrostanu²⁵.

De lege ferenda należy zastanowić się nad lepszą implementacją przepisów unijnych w zakresie ochrony praw zwierząt, w szczególności ich hodowli oraz humanitarnego uśmiercania. Ponadto, w samym ustawodawstwie unijnym należy rozważyć wprowadzenie nowych rozwiązań, zwłaszcza w zakresie przestrzegania ustanowionego prawa i ewentualnych sankcji za jego niestosowanie. Polityka Unii Europejskiej powinna także uwzględniać

²³ M. Górski, J. Miłkowska-Rębowska, *Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej. Komentarz. Tom I (art. 1-89)* [online]. Wolters Kluwer Polska, 2018-01-08 23:23 [dostęp: 2018-03-30 00:23]. Dostępny w Internecie: <https://sip.lex.pl/#/commentary/587327087/124527>.

²⁴ Wyrok TK z dnia 10.12.2014 r., K 52/13, OTK-A 2014, nr 11, poz. 118.

²⁵ Z. Dobrzyński, op.cit.

działania zmierzające do poprawy konkurencyjności unijnych podmiotów gospodarczych, czy stanu wiedzy.

Bibliografia:

Monografie:

- Bartkowiak A., Namyślak Ł, Mielcarek P, *Działania strategiczne w zakresie dobrostanu zwierząt jako element zrównoważonego rozwoju rolnictwa*, PiR 2012 (I-III) z 1 (75), s. 99-104.
- Bodak E., Kołacz R. *Bioakumulacja metali ciężkich u zwierząt*. [w:] *Ekologiczne problemy chowu zwierząt w rejonach skażeń metalami ciężkimi*. Pr. zbior. Red. E. Bodak, Z. Dobrzański. Wrocław–Rudna. ELMA AR. ISBN 83-906 885-0-6 s. 68–82.
- Goettel M., Sytuacja zwierzęcia w prawie cywilnym [online]. LEX, 2018-01-16 22:28 [dostęp: 2018-03-29 13:36], <https://sip.lex.pl/#/monograph/369273602/201376>.
- Górski M., Miłkowska-Rębowska J., *Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej. Komentarz. Tom I (art. 1-89)* [online]. Wolters Kluwer Polska, 2018-01-08 23:23 [dostęp: 2018-03-30 00:23]. Dostępny w Internecie: <https://sip.lex.pl/#/commentary/587327087/124527>.
- Kołacz R., Bodak E., *Dobrostan zwierząt i kryteria jego oceny*, Medycyna Weterynaryjna 1999, nr 3, s. 147.
- Lundi V, Coleman G, Guarrison S., *Animal welfare science-Working at the interface between the natural and social sciences*, Applied Animal Behaviour Science Vol. 97 s. 37–49 .
- Mazurkiewicz M., *Regulacja konstytucyjna ochrony środowiska w Polsce*, (w:) *Ochrona środowiska naturalnego w Polsce*, red. H. Lisicka, TN POŚ, Wrocław 1999, s. 20.
- Paczuski R., *Prawo ochrony środowiska*, Bydgoszcz 2000, s. 32-37; S. Kozłowski, *Ekologiczne problemy przyszłości świata i Polski*, Warszawa 1998.
- Radecki W. *Ustawy: o ochronie zwierząt, o doświadczeniach na zwierzętach - z komentarzem*, Wyd. DIFIN, Warszawa 2007, s. 28.
- Skowroński A., *Zrównoważony rozwój perspektywą dalszego postępu cywilizacyjnego*, Problemy Ekorozwoju 2006, vol. 1 No. 2, s.47-57.
- Urban S., *Rola ziemi w rolnictwie zrównoważonym a aktualne jej zasoby w Polsce*, Acta Agraria et Silvestria, Series Agraria, Sekcja Ekonomiczna, 2003, Vol. XL, s. 25-36.
- Żmija D., *Zrównoważony rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce*, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, s.150-151.

Akty prawne

- Decyzja Rady z dnia 16 maja 1988 r. w sprawie zawarcia Europejskiej Konwencji o Ochronie Zwierząt Rzeźnych (Dz. U. UE. L. z 1988 r. Nr 137, str. 25).
- Dokumenty końcowe Konferencji Narodów Zjednoczonych Środowisko i Rozwój*, Rio de Janeiro, 3-14 czerwca 1992. Szczyt Ziemi, Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa 1993.
- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady i Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie strategii Unii Europejskiej w zakresie ochrony i dobrostanu zwierząt na lata 2012-2015. Komisja Europejska, Bruksela 19.01.2012.
- European Convention For The Protection of Animals For Slaughter (Dz. U. UE. L. z 1988 r. Nr 137, str. 27).
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.).
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 1099/2009 z dnia 24 września 2009 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania (Dz. U. UE. L. z 2009 r. Nr 303, str. 1).

Traktat USTANAWIAJĄCY EUROPEJSKĄ WSPÓLNOTĘ GOSPODARCZĄ
(Dz. U. z 2004 r. Nr 90, poz. 864/2 z późn. zm.).

Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt (Dz. U. z 2003 r. Nr 106, poz. 1002,
z późn. zm.).

Ustawa z dnia 11 marca 2004 r. o ochronie zdrowia zwierząt oraz zwalczaniu chorób zakaźnych
zwierząt (Dz. U. z 2008 r. Nr 213, poz. 1342, z późn. zm.).

Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 459 z późn. zm.).

Wyrok TK z dnia 10.12.2014 r., K 52/13, OTK-A 2014, nr 11, poz. 118.